

Mirela NISTOR¹

Rolul religiei în concepția lui Arnold J. Toynbee

The Role of Religion in the Conception of Arnold J. Toynbee

Abstract: Toynbee's philosophical-historical vision results from the analysis of the past in a synthetic, civilized way and is projected in the future. For this, religious unification is the great challenge that our generation must face and that a creative minority must deal with in order to lead the masses alongside it. Toynbee considers such unification entirely possible, only if each has the courage and undertakes to distinguish in his or her own religion tradition the principal of the secondary, the periphery center, the essential of the accessory, the grain of straw, the fundamental faith from the beliefs he seeks to express or to account for it. While stressing the difficulties of such an operation and the resilience it must overcome, Toynbee considers unification to be "possible and indispensable".

Keywords: unification, mission, tolerance, civilization, globalization, creative minority, challenge, response

1. GLOBALIZAREA ȘI UNIFICAREA RELIGIILOR ÎN CONCEPȚIA LUI ARNOLD J. TOYNBEE

Globalizarea constituie procesul prin care distanța geografică devine un factor tot mai puțin relevant în stabilirea și dezvoltarea relațiilor transfrontaliere de natură economică, politică și socio-culturală. Deși globalizarea a apărut din rațiuni preponderent economice, totuși nu s-a limitat la acest domeniu. În decurs de câteva decenii, aceasta a trecut rapid de la economie la politică, tehnologia informației, cultură, sau religie. Societatea s-a aliniat conștiincios la noile cerințe sau aspirații ale globalismului. Ea a fost percepută ca un imperialism occidental, însă mai nuanțat în comparație cu ceea ce a reprezentat un imperiu clasic al istoriei. Cel mai mare pericol pe care-l poate implica globalizarea este dezumanizarea unora dintre cei pe care valul ei îi înghite pur și simplu. Cucerită de piață, dopată de televiziune, sport sau Internet, lumea globalizată trăiește în același timp pe fondul unei crize generale a

¹ Professor, „Alexandru Ioan Cuza” National High School, Galați and Elementary School nr. 16, Galați, Romania, miranis9914@yahoo.com

sensurilor vieții, un dezastru cultural și educațional global. Sub aspect religios, globalizarea se fundamentează pe principiile sau valorile occidentale post-westphaliene. Acestea conduc spre ideea că religia nu mai trebuie să fie un aspect central al unei societăți, ci ea trebuie să fie trecută în plan privat.

Sub acest aspect, avem de-a face cu cel puțin două poziționări referitoare la globalizare: unii o percep ca pe un factor dăunător culturii, iar alții ca pe un fenomen care, dimpotrivă, susține cultura și o dezvoltă. Însă, majoritatea covârșitoare condamnă globalizarea, spunând că este anihilatoare de culturi, în sinuosul ei drum spre supra-cultura inclusivistă globală. Globalizarea a devenit un fenomen cu implicații civilizatoare la toate nivelele: tehnologic, economic, social-politic, moral, etic și religios. Scopul final al acestui fenomen nou ar fi acela al creării unei „civilizații și umanități unice și omogene”².

Asamblarea multiculturalității existente, alăturarea diferitelor alterități și identități, ștergerea frontierelor și diferențelor de orice fel, mondializarea identităților – inclusiv religioase – ar fi numai câteva elemente constitutive ale acestui fenomen în curs de desfășurare și totuși încă incert în modalitățile lui de finalizare.

Viziunea filosofico-istorică a lui Toynbee rezultă din analiza trecutului în mod sintetic, civilizațional și este proiectată asupra viitorului. Pentru acest autor unificarea religioasă constituie marea provocare cu care se confruntă epoca noastră și cu care trebuie să se confrunte o minoritate creatoare pentru a conduce masele alături de ea. Toynbee consideră posibilă o astfel de unificare în întregime, doar dacă fiecare are curajul și se angajează să distingă în propria sa tradiție religioasă principalul de secundar. În timp ce subliniază dificultățile unei astfel de operații și rezistența pe care trebuie să o depășească, Toynbee consideră unificarea ca fiind „posibilă și indispensabilă”³.

Dacă procesul urmat de fiecare civilizație este analog și urmează o traiectorie ciclică, această repetare periodică nu exclude o mișcare generală și progresivă. Din această perspectivă, marile religii (și nu numai creștinismul) nu sunt simple fenomene de civilizație, ci manifestările privilegiate ale progresului spiritual al umanității.

În ultimele volume din *Un studiu asupra istoriei* sunt afirmate în mod clar presupunerile teologice ale gândirii lui Arnold J. Toynbee. Civilizațiile contează, până la urmă, doar prin contribuția lor religioasă. În acest sens, apariția Bisericilor universale, care corespunde etapei de dezintegrare a

² Ioan I. Ică jr. și Germano Marani, *Gândirea socială a Bisericii*, Sibiu, Editura Deisis, 2002, p. 443.

³ Arnold J. Toynbee, *An Historian's Approach to Religion*, London, Oxford University Press, 1956, pp. 269-270.

civilizațiilor, poate fi pentru aceasta din urmă prilejul unei transfigurări, a unei transformări din plan istoric la un plan meta-istoric. În tradiția augustiniană, Toynbee atribuie istoriei funcția de a îndeplini planurile Providenței divine și de a lucra pentru a confirma teluric Orașul lui Dumnezeu.⁴

Această schimbare, din ce în ce mai susținută, de la o problemă care dorea să fie științifică la o meditație bazată pe o credință religioasă sincretistă, nu a omis să fie denunțată. În general, privirea istoricilor asupra operei lui Toynbee a fost extrem de critică.

Există multe erori și lacune, conceptul de „civilizație” nu este niciodată riguros definit, iar civilizația greco-romană joacă un rol de paradigmă destul de evident. Dar, mai presus de toate, trebuie spus că majoritatea conceptelor cheie ale Toynbee: provocare-răspuns, mimesis, retragere-întoarcere, nemesis, defalcare, au un sens esențial moral și se aplică prea ușor în cele mai diverse cazuri pentru a avea o valoare euristică. Utilizarea jurnalistică a termenilor dezvăluie atracțiile sale, dar și limitele acestei „filozofii a istoriei”.

Analiza „întâlnirii religiilor” în viziunea lui Arnold J. Toynbee se bazează în principal pe analiza a două cărți ale lui Arnold Toynbee: *An Historian's Approach to Religion (O abordare istorică a religiei)* și *Christianity Among the Religions of the World (Creștinismul printre religiile lumii)*⁵, prima publicată în 1956, a doua în 1958 la Oxford University Press.

În primul său studiu *An Historian's Approach to Religion (O abordare istorică a religiei)*, lucrare tradusă în limba franceză în 1963 cu titlul *La religion vue par un historien / Religia văzută de un istoric*) autorul explică punctul de vedere al istoricului și dificultățile sale în transcenderea circumstanțelor timpului și locului, a obiceiurilor, a modurilor de gândire și viziunii specifice fiecărei epoci. În a doua parte, Toynbee se ocupă mai ales de religia din lumea occidentală și de marea revoluție spirituală a secolului al XVII-lea. Ulterior, umanitatea va face un idol al *tehnicianului invizibil*. Toynbee își încheie cartea cu un strigăt de credință și dragoste: „Misiunea religiilor superioare nu este aceea de a se dedica unei lupte între ele; acestea sunt complementare unele altora. Putem crede în propria noastră religie fără a fi obligați să gândim că este singurul deținător al adevărului. Îl putem iubi fără să fim obligați să credem că este singurul mijloc de mântuire”⁶.

Arnold Toynbee este adesea prezentat ca un avocat al sincretismului dintre religii, o judecată care poate părea exagerată. Toynbee

⁴ Idem, *Studiu asupra istoriei* (sinteză a volumelor I-IV de D. C. Sommervell), București, Editura Humanitas, 1997.

⁵ Traducerile titlurilor ne aparțin (M.N.).

⁶ Arnold J. Toynbee, *An Historian's Approach to Religion*, ed. cit., p. 294.

susține o apropiere și o alianță a religiilor, fără o fuziune pe care o consideră imposibilă și care, în plus, nu i se pare de dorit. El își dă seama că specialiștii riscă să-i judece aspru observațiile. Cu toate acestea, Toynbee consideră că tocmai pentru că nu aparține sferei profesioniștilor religioși contribuția sa poate fi utilă și poate face ca lucrurile să se întâmple. El pune la îndoială forțele și mecanismele care determină cursul evenimentelor și viața civilizațiilor. Din această perspectivă filosoful elaborează un set de categorii care constituie chei pentru înțelegerea ființelor și evenimentelor.

2. CHEI DE ANALIZĂ ALE CONCEPȚIEI LUI ARNOLD J. TOYNBEE

1. Din categoria „provocare” / „challenge”: istoria unui popor poate fi explicată și analizată din provocările cu care se confruntă; rezultă din felul în care îi înfruntă. Pentru a lua un exemplu caracteristic, nu înțelegem trăsăturile dominante ale culturii Quebec până când nu descoperim că s-a născut din cele două provocări majore cu care trebuia să se confrunte: MEDIUL NATURAL în primul rând, cea a climei, zăpezii și frigului; apoi MEDIUL SOCIAL-LINGVISTIC cea a impresionantei mulțimi vorbitoare de limbă engleză, care înconjoară și riscă să copleșească mica minoritate americană de limbă franceză.

2. O altă categorie este cea cu privire la acțiunea minorităților creative. Grupuri relativ mici, dar dinamice și inventive, construiesc o istorie și o cultură. Spre deosebire de marxiști, Toynbee pune accentul mai mult pe acțiunea elitelor decât pe cea a maselor. Potrivit acestuia, epuizarea, dispariția sau pierderea energiei creative a acestor elite duce la decadență și la sfârșitul unei culturi.

3. De asemenea, Toynbee evidențiază rolul și acțiunea religiilor. Spre deosebire de istoriografia marxistă care favorizează fenomenele economice, Toynbee acordă o importanță decisivă spiritualității. El crede că acestea dau dinamism popoarelor și civilizațiilor. Ele îi determină calitățile morale și sociale și le ajută să răspundă la provocările cu care se confruntă. „Ele sunt, scrie el, în inima vieții umane”⁷. Din această perspectivă, Toynbee face diferența între „religii” și „culte”. Religiile se referă la un principiu transcendent care depășește lumea și ființa umană, în timp ce „cultele” sunt redacte ființelor umane sau naturii⁸.

4. Tehnologia - Pe de o parte, Toynbee consideră că tehnologia modernă a ucis sau este pe cale să ucidă cultele naturii: nu iubim ceea ce controlăm și ceea ce manipulăm. Pe de altă parte, dezvoltarea tehnologiei a

⁷ Paul F. Knitter, *No Other Name? A critical survey of Christian Attitudes toward the World Religions*, NY, Orbis Books, Maryknoll, 1985, p. 38.

⁸ Arnold J. Toynbee, *Christianity Among the Religions of the World*, London, Oxford University Press, 1958, p. 39.

consolidat și a dezvoltat cultul ființei umane sub forma egoismului individual și mai ales sub forma a ceea ce Toynbee numește „nosism”, adulara „noastră”, a puterii colective, cea a etniei sau a clasei sociale, cea întruchipată de autoritatea politică. Termenul „nosism” este construit pe modelul „egoism” pornind de la ideea de „noi”, termen care îl înlocuiește pe cel de „ego”. „Nosism-ul” este un egoism colectiv sau comunitar. Naționalismul, fascismul și comunismul oferă exemple dezastruoase. Folosind un termen hobbesian, Toynbee vorbește despre închinarea *Leviathan*-ului pe care el o consideră dăunătoare, chiar fatală umanității și împotriva căreia religiile luptă.⁹ Nu trebuie să confundăm religiile și cultele, acestea sunt realități diferite și antitetice.

5. Toynbee observă că, în secolul nostru, asistăm la un eveniment considerabil, care marchează un adevărat moment de cotitură în istoria umanității: anihilarea sau abolirea distanței.¹⁰ Ne mișcăm și comunicăm tot mai ușor de la un capăt al globului la altul. Rezultatul este o unificare a lumii sau, mai exact, a umanității. Cu mult timp în urmă existau diferite culturi, cu zone geografice de stabilire bine definite, în afara zonelor de frontieră. În lucrările sale istorice, Toynbee distinge, listează și descrie aceste diverse culturi sau civilizații (el identifică 26 culturi principale) și se străduiește să identifice trăsăturile caracteristice ale fiecăreia dintre ele. Situația de multiplicitate și juxtapunere a culturilor se apropie, însă, de sfârșit. Ceea ce le-a separat și le-a distins dispare treptat. Ele se desprind de compartimentări și fuzionează din ce în ce mai mult prin interacțiune. Astfel devine imposibil ca o națiune sau o cultură să stea deoparte și să se mențină ca atare. În întreaga lume, culturile se combină și se amestecă și observăm treptat apariția unui globalism, unui mondialism, o formă de viață și o gândire universală (de exemplu lumina roșie a semaforului și / sau codul rutier sau camera standard de hotel). Conform afirmațiilor lui Samuel P. Huntington, Toynbee a identificat mai întâi douăzeci și unu de culturi, în tip ce Spengler vorbește despre opt mari culturi. Pentru Huntington, „Civilizație” și „cultură” se referă deopotrivă la modul de viață al unui popor, iar o civilizație este o cultură în sens larg. Ambele includ valorile, normele, instituțiile și modurile de gândire cărora generații succesive aparținând unei societăți le-au acordat o importanță primordială¹¹.

Această nouă situație ar trebui să invite și să ducă la o unificare religioasă, astfel încât civilizația universală în procesul său de formare să aibă un suflet. Dacă o adevărată spiritualitate nu vine să o anime, dacă ea este situată doar la nivelul economiei, comerțului, profitului și rentabilității,

⁹ *Ibidem*, p. 89.

¹⁰ Arnold J. Toynbee, *An Historian's Approach to Religion*, ed. cit., p. 273.

¹¹ Samuel Huntington, *Ciocnirea civilizațiilor*, București, Editura Litera, 2019, p. 51.

umanitatea va cădea în barbarie. Cultele puterii politice sau financiare o vor copleși și o vor distruge. Scăparea de aceste sarcini ar însemna pentru religii renunțarea la misiunea lor, în ideea de a nu mai răspunde vocației lor. Ei trebuie să-și abandoneze rivalitățile pentru a pune în mișcare o spiritualitate adaptată noilor condiții de viață și pentru a combate pericolele și demonii care amenință lumea modernă.

3. ATITUDINEA CREȘTINISMULUI ÎN VIZIUNEA LUI TOYNBEE

Multă vreme creștinismul s-a crezut unic, în ultimele secole dezvoltase o aroganță intolerantă care, de fapt, contrazicea mesajul Evangheliei. El și-a acordat o importanță necuvenită, s-a considerat a fi titularul sau proprietarul adevărului atunci când este sau ar trebui să fie numai slujitorul său. El trebuie să se convertească. Această convertire îl va readuce la adevărul său profund de la care s-a abătut. Același lucru este valabil pentru toate marile religii; se separă și se opun pentru că niciuna dintre ele nu scapă de păcatul de a se idolatriza. Unificarea religioasă constituie marea provocare cu care se confruntă epoca noastră și cu care trebuie să se confrunte o minoritate creatoare pentru a conduce masele alături de ea.

Toynbee consideră posibilă o astfel de unificare în întregime, doar dacă fiecare are curajul și se angajează să distingă în propria sa tradiție religioasă esențialul de accesoriu, credința fundamentală de credințele care încearcă să exprime și să dea socoteală pentru ea. Pornind de la aceste premize, Toynbee consideră unificarea ca fiind „posibilă și indispensabilă”¹².

Toynbee pornește de la ipoteza, de fapt destul de clasică (o găsim, într-o altă formă, la Spinoza în *Tractatus theologico-politicus*), că scoarțele foarte diverse înconjoară și acoperă un nucleu identic. Cum să caracterizăm acest nucleu? Studiul său îl conduce la convingerea că toate se bazează pe sentimentul unei prezențe spirituale care are patru caracteristici principale:

1/ Universul nu are în sine sensul sau explicația sa ci implică ceva sau pe cineva care îl depășește, îl fondează și îl direcționează. Lumea nu este realitatea supremă.

2/ O realitate sau o prezență absolută acționează în univers, se găsește în el, dar nu se identifică cu el. Omul nu este „cea mai înaltă prezență spirituală din univers”¹³. Această „prezență spirituală superioară” se manifestă în el sau se revelează prin el.

De aceea globalizarea nu riscă astfel să devină agentul „sfârșitului istoriei” și bascularea civilizației umane prin crearea „ultimului om” (omul

¹² Arnold J. Toynbee, *Christianity Among the Religions of the World*, ed. cit., pp. 269-270.

¹³ *Ibidem*, p. 20.

mondial) a lui „homo economicus” – omul automatizat, care trăiește doar pentru producție și consum, golit de cultură, religie, sensibilitate umană, conștiință, și orice urmă de transcendență, adică de o legătură cu divinitatea.

3/ Prin sensul universului (sau al existenței), ne referim la valori practice și nu doar teorii explicative.¹⁴ Prezența spirituală nu răspunde nici măcar la dorința de a cunoaște, de a ști ci ea trezește voința de a trăi în armonie cu ea.

4/ Pentru a trăi în armonie cu acest sens sau cu această realitate absolută este necesar să renunțăm la egoism și la „nosism-ul” natural. Tendința înnăscută de a readuce totul către sine este păcatul prin excelență, „păcatul inițial” al ființei umane.¹⁵ Este necesar să alungăm cultele individului sau ale sinelui colectiv pentru a se deschide viziunea către alteritatea transcendenței și a aproapelui, ceea ce presupune că cineva acceptă o moarte pentru sine, un sacrificiu al sinelui. Prin urmare, religia nu împinge acceptarea a ceea ce există; ea implică o luptă împotriva propriei persoane și împotriva societății existente.

Toynbee subliniază faptul că alături de aceste puncte comune, religiile prezintă diferențe importante, de exemplu cu privire la caracterul personal sau nepersonal al misterului, al prezenței sau al sensului absolut, sau în legătură cu originea răului precum și a relației sale cu realitatea supremă, ce ar putea să prevină răul și, dacă da, de ce îl permite.¹⁶

Alte dezacorduri i se par lui Toynbee elemente secundare, precum cele care se referă la personaje și la locurile sacre, la rituri și doctrine. În ochii lui Toynbee, o religie este caracterizată mai mult printr-o experiență și atitudine spirituală decât printr-un set de credințe.¹⁷

Articolele de credință, practicile evlavioase și sărbătorile nu sunt esențiale pentru el. Toate acestea nu țin de „sacralitate” sau de „sfințenie”, ceea ce nu înseamnă că ar fi lipsite de importanță. Acestea sunt elemente necesare, prin care nucleul se exprimă, devine sensibil, se încarnează și ajunge la oameni. Toate acestea corespund diferențelor culturale și, de asemenea, diferențelor individuale de temperament. Anumite caractere predispun la abordările și temele budismului sau la cele ale islamului sau la cele ale creștinismului. Este important ca toată lumea să găsească calea care să îi facă sensibili la marile adevăruri religioase. Fără întruparea lor în forme diverse și relative, nu ar comunica, ci ar rămâne inaccesibile.¹⁸ Ele nu ar afecta oamenii și nu le-ar afecta viața. Totuși, aceste elemente, oricât de

¹⁴ Arnold J. Toynbee, *An Historian's Approach to Religion*, ed. cit., p. 273.

¹⁵ Arnold J. Toynbee, *Christianity Among the Religions of the World*, ed. cit., p. 85.

¹⁶ Arnold J. Toynbee, *An Historian's Approach to Religion*, ed. cit., p. 274.

¹⁷ Arnold J. Toynbee, *Christianity Among the Religions of the World*, ed. cit., p. 5.

¹⁸ Arnold J. Toynbee, *An Historian's Approach to Religion*, ed. cit., p. 280.

esențiale ar fi, nu trebuie confundate cu nucleul în sine; se poate și trebuie să le critice, să le revizuiască, să le modifice în funcție de nucleu și situația culturală. Este normal și necesar ca religiile să dezvolte doctrine. Cu toate acestea, doctrinele nu sunt nici centrul, nici obiectivul ci ele sunt în slujba vieții credincioase. În plus, la Toynbee ca și la Spengler de la care preia o moștenire consistentă, consideră că importanța fiecărui fapt particular este determinată de puterea sa de simbolizare a limbajului formal, dincolo de orice formă de interes.¹⁹ Remarcabilă este în acest sens diferențierea făcută de Toynbee între poezie și știință. Astfel „la nivelul subconștientului, din care se ridică Poezia, Natura Umană pare să fie întotdeauna aceeași și peste tot - la fel” pe când „intelectul își îmbunătățește progresiv înțelegerea Universului în cursul timpului; iar Știința este o diagramă cumulativă a acestei imagini în continuă schimbare a Universului pe suprafața conștientă a psihicului”. De aceea „adevărul poetic este absolut deoarece este static în dimensiunea timpului; adevărul științific este relativ deoarece este cumulativ în dimensiunea timpului”²⁰. Analiza asupra termenului de adevăr îl determină pe Toynbee să fie atent la nuanțe legate de nașterea conceptului la nivel mintal subliniind faptul că „în psihicul uman există două organe: o suprafață volitivă conștientă și un abis emoțional subconștient. Fiecare dintre aceste două organe are propriul său mod de a privi și de a privi prin sticla întunecată care ecranează realitatea din ochiul interior al omului și, examinând-o, o dezvăluie slab; și, prin urmare, oricare dintre modurile de înțelegere imperfectă numește în mod legitim constatările sale „Adevărul”²¹.

4. SOLUȚIILE VIZIUNII UNIFICATOARE

Indiferent dacă sunt importante sau secundare, problemele care împart diferitele religii sunt puține în comparație cu ceea ce le unește. În loc să le propună, religiile majore ar trebui să le lase deoparte pentru a lupta ca un adversar comun: cultul individului sau al sinelui colectiv, închinarea *Leviathan*-ului.²² Orice altceva trebuie subordonat acestei lupte. Pentru a ajunge la această idee, Toynbee recomandă o dublă acțiune:

1/ În primul rând, teologia, predicarea, învățătura religioasă ar trebui să acționeze pentru a evita confuzia (constantă în mintea multor

¹⁹ Oswald Spengler, *Declinul Occidentului. Schiță de morfologie a istoriei*, Craiova, Editura BELADI, 1996, p. 17. Available online https://kupdf.net/download/oswald-spengler-declinul%20occidentului_591323e2dc0d60433d959ebf_pdf Accessed October 20, 2020.

²⁰ Arnold J. Toynbee, *An Historian's Approach to Religion*, ed. cit., p. 129.

²¹ *Ibidem*, p. 120.

²² Arnold J. Toynbee, *Christianity Among the Religions of the World*, ed. cit., p. 81.

credincioși) între esențial și neesențial, între nucleu și ceea ce îl înconjoară. Există o sarcină esențială de instruire și educare.

2/ În al doilea rând, religiile ar trebui să înmulțească contactele și întâlnirile astfel încât fiecare tradiție să o îmbogățească pe cealaltă, de exemplu, budismul și islamul să devină părți componente ale experienței creștine și viceversa. Toynbee propune ca model pe Gandhi care asimilase și adusesse în spiritualitatea sa multe elemente ale Evangheliei, fără ca din acest motiv să devină creștin.²³

În cazul creștinismului, acest program implică, pe de o parte, faptul că Toynbee consideră drept un accesoriu secundar forma occidentală pe care a preluat-o de-a lungul secolelor; pe de altă parte, el renunță la afirmația că Evanghelia este singura cale sau singura revelație a lui Dumnezeu.²⁴

Toynbee formulează astfel atitudinea pe care el crede că ar trebui să o adopte creștinii față de alte religii: „Cred că este posibil pentru noi creștinii, deși suntem convinși că afirmațiile noastre de credință sunt adevărate și drepte, să recunoaștem că, într-o oarecare măsură, toate religiile superioare sunt și revelații despre ceea ce este adevărat și just. De asemenea, provin de la Dumnezeu și fiecare prezintă un aspect al adevărului divin. Au diferențe, revelația nu merge atât de departe și nu s-a transmis la fel de bine în unele ca în altele. Dar trebuie să recunoaștem că sunt și lumini emane de aceeași sursă ca propria noastră lumină spirituală. Nu poate fi așa decât dacă Dumnezeu este zeul tuturor oamenilor și dacă este un alt nume pentru iubire”²⁵.

Așadar, odată cu pierderea unei speranțe și a unei percepții a timpului orientat evolutiv și eshatologic, creștinismul, Biserica, teologia vor degenera într-o religiozitate și înțelepciune atemporală, cosmopolită și individualizată. Într-un astfel de creștinism *Dumnezeu* nu mai înseamnă neapărat „Sf. Treime”, ci la fel de bine o „energie” cosmică; *Hristos* nu mai este neapărat „Fiul lui Dumnezeu” întrupat, jertfit și înviat, ci un „inițiat”, un „iluminat” etc.²⁶

Globalizarea facilitează saltul tehnologic dar prea puțin încurajează „înțelepciunea”. Lipsa de morală, de etică generală și standarde globale în secolul post-vitezei pot genera crize, colaps economic și demontarea societății. Reflecția asupra atitudinii morale fundamentale, asupra învățaturii teologice cu privire la valorile și normele ce trebuie să conducă deciziile și acțiunile noastre sunt astfel răspunsuri la provocările noii paradigme socio-religioase.

²³ *Ibidem*, p. 102.

²⁴ *Ibidem*, p. 93.

²⁵ *Ibidem*, p. 100.

²⁶ Cf. Jean Delumeau, *Religiile lumii*, București, Humanitas, 1996, pp. 676-699.

Concluzia lui Toynbee afirmă că „Misiunile religiilor superioare nu sunt competitive; sunt complementare. Putem crede în propria noastră religie fără a fi nevoie să simțim că este singurul depozit al adevărului. O putem iubi fără a fi nevoie să simțim că este singurul mijloc de mântuire. Putem lua cuvintele lui Symmachus la inimă fără a fi neloiali creștinismului. Nu ne putem împietri inimile împotriva lui Symmachus fără a le împietri împotriva lui Hristos. Căci ceea ce predică Symmachus este caritatea creștină”²⁷.

BIBLIOGRAFIE

Cărți de autor:

- Toynbee, Arnold J., *Studiu asupra istoriei* (sinteză a volumelor I-IV de D. C. Sommervell), București, Editura Humanitas, 1997.
- Toynbee, Arnold J., *Christianity Among the Religions of the World*, London, Oxford University Press, 1958.
- Toynbee, Arnold J., *An Historian's Approach to Religion*, London, Oxford University Press, 1956.

Lucrări de specialitate:

- Delumeau, Jean, *Religiile lumii*, București, Humanitas, 1996.
- Huntington, Samuel, *Ciocnirea civilizațiilor*, București, Editura Litera, 2019.
- Ică jr, Ioan I. și Marani, Germano, *Gândirea socială a Bisericii*, Sibiu, Editura Deisis, 2002.
- Knitter, Paul F., *No Other Name? A critical survey of Christian Attitudes toward the World Religions*, NY, Orbis Books, Maryknoll, 1985.
- Spengler, Oswald, *Declinul Occidentului. Schiță de morfologie a istoriei*, Craiova, Editura BELADI, 1996, Available online https://kupdf.net/download/oswald-spengler-declinul-%20occidentului_591323e2dc0d60433d959ebf_pdf Accessed Oct. 20 2020.

²⁷ Arnold J. Toynbee, *An Historian's Approach to Religion*, ed. cit., p. 298.